

VOLBA SPOLEČNOSTI: HAVEL VERSUS KLAUS

Martin Potůček

In: Havel, I.M., Třeštík, D. (eds.). Co daly naše země Evropě a lidstvu. Praha, ELK 2000, s. 186-196

V rozhodujících chvílích historie se nestává příliš často, aby se vynořili dva rivalové usilující o ovlivnění myšlenkového světa svých současníků, myslitelé a zároveň politici, jejichž ideje a činy mají sílu orientovat společnost určitým směrem, a ovlivnit tím to, čemu se říká *volba společnosti*. Pokud se takové osobnosti vyskytnou, dochází zpravidla k tomu, že se prosadí pouze jedna z nich - alespoň v horizontu života jedné generace.

Vývoj v České republice po roce 1989 je pozoruhodný tím, že jej trvale ovlivňovaly dvě silné osobnosti s rozdílným viděním světa a postavení člověka v něm: Václav Havel - dříve disident a později prezident, a Václav Klaus - dříve bankovní úředník a později předseda vlády, významné politické strany i Poslanecké sněmovny. Že v tomto ideovém soupeření žádný z nich nedosáhl rozhodující převahy, je podle mne založeno hlouběji než pouze jejich mocenským postavením v politické struktuře země. Zdá se totiž, že neslučitelnost některých jejich stanovisek vyjadřuje zároveň základní dilema soudobé společnosti, tak jak to již před lety vyjádřil Erich Fromm - být, nebo mít. Oba pronášejí zásadní projevy na různých mezinárodních fórech, kde je jim pozorně nasloucháno, a zařazují se tak do obecnějšího kontextu uvažování o problémech civilizace v planetární dimenzi. Tím se jejich střet stává i zajímavým sporem obecně lidským. Pojďme rozebrat jejich představy o *dobré společnosti*!

PRELUDIUM: KONEC ŠEDESÁTÝCH LET

Je téměř zapomenuto, že podstatné rozdíly v intelektuálním založení obou mužů bylo možno postřehnout už koncem šedesátých let. V jednom z posledních čísel časopisu *Tvář* (č. 2/ 1969) se sešly příspěvky mladého ekonoma Václava Klause a vycházející spisovatelky a dramatické hvězdy Václava Havla. Klausův příspěvek *Ekonomie jako universální věda?* poukazuje na slabiny marxistické politické ekonomie, vyplývající z její eklektické povahy. Úsilí učinit ekonomickou vědu jednotnou a universální je neproduktivní a scestné. Ekonomické kategorie je třeba vymezit jako ne-spoolečenské, bez příměsí jakýchkoli lidských prvků: jediné tak se ekonomie může stát skutečně pozitivní a „čistou“ vědou. Není třeba společenské (filosofující či sociologizující) ekonomie. Krátce řečeno, s ideologickými nánosy marxistické politické ekonomie odvrhuje Klaus i vázanost ekonomie na celý komplex dalších sociálních věd. (Což se v jeho dalším myšlenkovém vývoji promítne až do závěru, že ekonomie je mezi sociálními vědami ta *nejtvrší* a nejpropracovanější. S tím také souvisí pokušení vykládat celostní problémy světa v pojmech jedné dílčí disciplíny.)

Havlův příspěvek *Český úděl?* je ostrou kritikou Milana Kundery, který ještě na samém konci roku 1968 (v eseji *Český úděl*, otištěném jako úvodník vánočního čísla týdeníku *Listy*) uvažoval o tom, že reformní politika liberálů uvnitř komunistické strany může i po sovětské okupaci odolat útokům konzervativních dogmatiků. Havel nevidí žádný prostor pro [,' pokračování reformního kursu bez zaručení občanských svobod a vlády zákona, bez otevřené a veřejně kontrolované politiky a skutečně demokratického způsobu vládnutí. Dodává: ' svoboda může přežít pouze tehdy, je-li bráněna každodenním úsilím konkrétních lidí a institucí. Náš osud závisí jen na nás samotných, na tom, nakolik jsme schopni si určité věci navzájem lidsky garantovat, nakolik jsme odhodláni projevit svůj postoj konkrétní, třeba i nebezpečnou akcí. (Toto propojení politické demokracie a občanského aktivismu je myšlenka, kterou bude Havel zdůrazňovat i nadále, zvláště v kontextu vzniku a činnosti Charty 77 a později Občanského fóra.)

NEKONEČNÉ INTERMEZZO: NORMALIZACE SEDMDESÁTÝCH A OSMDESÁTÝCH LET

Zatímco Klaus potichu pracoval v „šedé zóně“ české ekonomie, Havel se stal významnou a persekvanou osobností českého disentu. Publikační možnosti obou byly pochopitelně omezeny. Havlovy eseje a hry mohly vycházet pouze v zahraničí, zatímco Klausovi se, zvláště na konci onoho dvacetiletí, podařilo sem tam publikovat něco i doma. Klaus se v této chmurné době vrací k otázce paradigmatu ekonomické vědy u nás (viz jeho stať v proskribovaném sborníku Sportpropagu ze začátku osmdesátých let). Z Havlových děl té doby připomenu pouze dnes už také pozapomenutý otevřený dopis prezidentu Husákovi z roku 1975. V tomto případě šlo o vynikající sociologický rozbor neutěšeného stavu české společnosti, dusící se v sevření normalizačního režimu. (V dějinách české vědy bude navždy zaznamenáno, že takovou komplexní kritickou analýzu sestavil nevystudovaný amatér, zatímco školení profesionálové - ať už přežívající na akademických pracovištích, či odsunutí mimo ně - se k tomuto tématu nedokázali kvalifikovaně vyslovit.)

KATARZE: IDEOVÝ ZÁPAS O VOLBU ČESKÉ SPOLEČNOSTI V DEVADESÁTÝCH LETECH

Listopad 1989 vynesl oba myslitele do vlivných mocenských pozic. Ekonomu Klause na místo federálního ministra financí a posléze dlouholetého premiéra České republiky - a disidenta Havla dokonce na místo prezidentské, nejprve v Československu a později v jednom z jeho nástupnických států, České republice. I když je politika dozajista hodně pohlcovala, oba přesto našli dostatek času a soustředění nejen k vydání všeho, co dosud schovávali po šuplících, ale i k nové tvorbě - ať už v podobě projevů, článků či ucelených publikací. Byť byli původně na stejné lodi rezervovaných či otevřených kritiků reálně socialistického režimu, dostávali se v nové situaci do stále nevyhnutelnějšího vzájemného střetu. Ten byl vyvolán zásadními rozdíly v jejich *obrazu světa*, ve způsobu, jímž vnímali potřeby lidí, i ve směru, který považovali za žádoucí pro budoucí vývoj nové československé a posléze české státnosti.

Nelze ovšem říci, že by jejich myšlení bylo úplně protikladné. Oba věří, každý svým způsobem, v demokracii. Oba mají hluboký vztah k české zemi a národu. Reflektují také situaci České republiky v mezinárodním kontextu a rozumem i citem patří oba, právě tak jako většina Čechů, k Západu. Tím však výčet podobností jejich ideových světů nejspíše končí.

Ideové rozdíly mezi nimi jsou naopak četné a zásadní. Jejich schematický přehled podává následující tabulka.

TÉMA	Václav KLAUS	Václav HAVEL
Pojetí člověka	sobecké individuum	individuum v komunitě
Pojetí svobody	negativní	pozitivní
Význam obecně sdílených hodnot Pojetí demokracie	omezený úzké	klíčový široké
Postoj k občanské společnosti a k občanskému sektoru	rezervovaný	vřelý
Postoj ke státu	rezervovaný	kladný
<i>Volba společnosti</i>	zcestná	důležitá

POJETÍ ČLOVĚKA

Klaus sice neredukuje rejstřík motivů lidského chování jen na sebestředný egoismus, nepochybuje však o tom, že koncept autonomního, racionálního individua sledujícího své vlastní zájmy nabízí nejdůležitější klíč k porozumění lidskému chování, totiž jako řetězci voleb založených na srovnávání relativních výnosů a nákladů. Tento výklad člověka doplňuje Klaus poznámkou, že takto přece chápeme člověka *standardní sociální věda* (rozuměj: ekonomie).

Havlovo pojetí člověka je mnohem bohatší - a také otevřenější. Život ve společenství a přebírání spoluodpovědnosti za osud druhých je Havlovi tím, co činí člověka člověkem. Člověk je schopen učení a vývoje. Kromě toho se Havlův člověk - ať vědomě či nevědomě - vztahuje i k transcendentnu, k čemusi „nad námi“, co není nutno nazývat přímo Bohem, co však přesahuje jednotlivou lidskou existenci - a přitom na tom člověku záleží. Porozumění lidské spiritualitě, mravním a duchovním hodnotám, je v Havlově pojetí i cestou k porozumění lidským činům.

POJETÍ SVOBODY

Isaiah Berlin kdysi rozlišil dvojí koncept svobody - svobodu negativní a svobodu pozitivní. Užijeme-li tohoto rozlišení k vyjádření rozdílů mezi oběma mysliteli, pak Klaus patří k těm, kteří jsou přesvědčeni, že o svobodě má smysl uvažovat výlučně jako o svobodě negativní, svobodě od politického či občanského útlaku, doprovázené rovností lidí před zákonem. Havlovi takový koncept nepostačuje: vnímá jej pouze jako nutnou, nikoli však postačující podmínku svobody. Je třeba ji doplnit uvědomělou společenskou činností, měnící poměry tak, aby všem lidem byly nabídnuty srovnatelné životní šance. (Zde ovšem spoléhá ani ne tak na stát, jako spíše na charitu a jiné občanské iniciativy.)

VÝZNAM OBECNĚ SDÍLENÝCH HODNOT

Klausův metodologický individualismus, jeho přesvědčení o nezbytnosti udržovat prostor pro svobodná rozhodnutí jednotlivců o tom, co je pro ně samotné dobré a co špatné, jej vede až k závěru, že snaha hledat a pojmenovat hodnoty, které mohou být platné pro celou společnost, je nejen neproduktivní, ale dokonce nebezpečná. Je mu nepřipustným rozmazáváním ostré hranice mezi pozitivními výroky (o tom, co existuje) a výroky normativními (o tom, co existovat má). Lidé, kteří se domnívají, že je přípustné, či dokonce potřebné hovořit o universálních hodnotách, jsou blízcí tomu vytvářet nová náboženství, a popírat tak ducha osvícenství. Vývojová orientace, pohyb společnosti vyplývá z nesčetného množství individuálních rozhodnutí jednotlivců a pokusy usměrňovat toto rozhodování nějakým způsobem *shora*, prostřednictvím společně sdílených hodnot, nelze označit jinak než jako škodlivé *sociální inženýrství*.

V Havlově konceptu společnosti se naopak dostává do popředí potřeba formovat společně sdílené hodnoty. Havel vyzdvihuje význam mravního řádu, přesahujícího právní řád, a potřebu obecně sdílené vize, která by vyjadřovala morální a duchovní hodnoty, na nichž je daná společnost budována a jejichž prostřednictvím hledá svoji cestu v proudech a proměnách doby. Politika, má-li dostát závazku sloužit občanům, nemůže být chápána jen jako zprostředkovatelka dílčích zájmů, jež se střetávají na půdě demokratických institucí. Má být vedena právě oněmi hodnotami, hodnotami, které přesahují jakýkoli dílčí zájem už jenom proto, že berou v úvahu i zájmy těch, kteří přijdou po nás.

POJETÍ DEMOKRACIE

Klaus je zastáncem klasických mechanismů reprezentativní demokracie - voleb, zastupitelských orgánů a politických stran, které zprostředkují rozpoznávání a uplatnění zájmů svých členů, voličů a občanů vůbec. Prostředky přímé a participativní demokracie mu připadají v soudobé společnosti nefunkční. Sází na profesionalitu politiků a domnívá se, že většina lidí je spolu s ním nakloněna spoléhat na své zástupce v příslušných politických institucích.

Havel sice politické strany respektuje a uznává jejich roli v demokratickém systému, ale instinktivně jim příliš nedůvěřuje. V žádném případě se pak nedomnívá, že by měly zůstat jedinými kanály artikulace a uplatňování zájmů občanů. Upozorňuje na potřebu doplnit je rozsáhlou delegací odpovědnosti na samosprávné orgány a na další instituce, umožňující rozšířit prostor pro aktivní účast občanů na životě země a převzetí příslušného dílu spoluodpovědnosti za ni: činnost občanských sdružení, iniciativ a dalších projevů občanského aktivismu. Politická společnost je mu bohatým předivem zájmů, jež se formují a uplatňují prostřednictvím demokracie reprezentativní, participativní i přímé.

POSTOJ K OBČANSKÉ SPOLEČNOSTI A K OBČANSKÉMU SEKTORU

Klaus dává jednoznačně přednost společnosti svobodných občanů před „*zavádějící myšlenkou takzvané občanské společnosti*“. Obává se, že pod pojmem občanské společnosti se skrývá jakási kolektivita, chápaná jako cosi víc nežli společenství svobodných individuí; že to má být jakési vylepšení a doplnění výchozího občanského principu. S tím je spojena jeho nechuť k institucím občanského sektoru, které jsou ztělesněním této kolektivní identity, v roli mediátorů politického vlivu.

Havlovi je naopak pojem *občanské společnosti* obzvláště drahý. Vnímá ji jako výraz pozitivního zájmu občanů o věci veřejné. Kolektivní občanský aktivismus - promítající se do činnosti nejrůznějších spolků a jiných nevládních či neziskových organizací - nejen že posiluje občanské sebevědomí, ale podporuje i takové hodnoty, jako je ohled na bližní. Ve stabilní demokracii jsou lidé ochotni se aktivně a z vlastní vůle účastnit díla, které směřuje k blahu jiných i k obecnému blahu. Tím, že tak lidé činí, přebírají část úkolů, o něž by se jinak musel postarat stát. (Zde je Havel velmi blízko Masarykovu a Čapkovu konceptu *drobné práce*.)

POSTOJ KE STÁTU

Václav Klaus, dlouholetý vrcholný představitel exekutivní, později i legislativní, složky státní správy, je jako teoretik zastáncem minimálního státu. Vskutku, jeho představa) funkčním státu se příliš neliší od Nožičkovy konceptu stá-u jakožto ponocného, střežícího klidný spánek občanů: kro-ně vnější a vnitřní bezpečnosti je toho už jen velmi málo, co by nemohlo být přenecháno - trhu. Průvodním znakem tohoto Klausova přístupu bylo podceňování regulačních funkcí práva; jeho důsledkem pak důraz na exekutivní moc centra, odložení reformy veřejné správy a podcenění role veřejného a občanského sektoru.

Václav Havel má ke státu mnohem vlídnější postoj. Ne že by byl etatistou. Vidí však stát, a zvláště mladý stát, budovaný na troskách totalitárního režimu, jako cosi životně důležitého pro zprostředkování těch hodnot, které umožní, aby jej občané nakonec vzali za svůj. Vnímá stát jako živý organismus, který se vyvíjí a může a má být měněn. Je mu nástrojem služby veřejnosti. Všimá si například toho, jak výrazně může přispívat ke zlepšení komunikace mezi občany a jejich politickou reprezentací - a naopak, jak ji na druhé straně může, nefunguje-li dobře, účinně blokovat.

VOLBA SPOLEČNOSTI

Klaus, chladný technolog moci a zprostředkování zájmů ekonomikou a politikou, je nepřitelem vizí. Vize jsou cosi, co neladí s jeho představou, že vývoj společnosti je vyústěním nesčetného množství rozhodnutí jedinců, plynoucích z uplatnění jejich individuálních preferencí a na ně navazujících voleb - samozřejmě podle dohodnutých a demokraticky přijatých pravidel. Úsilí o koordinaci tohoto směřování, o formulaci cílů překračujících horizont takových konkrétních voleb, se Klausovi jeví jako ohrožení svobody, jež může vyústit až do té či oné podoby totalitarismu.

Havlův život (občanský i politický) je životem vizionáře. Každodennost totalitárně spravovaného Československa nedávala prakticky žádnou naději na zásadní změnu poměrů. Téměř všichni se proto těmto poměrům tak či onak přizpůsobovali, i když jim byly vesměs z duše protivné (pokud z nich ovšem přímo neprofitovali). Bez silné ideje, že komunismus je špatným uspořádáním lidských záležitostí, a proto musí být odstraněn, a bez vůle tuto ideu prosadit by nemohla vzniknout ani Charta 77, ani následující aktivity malého kroužku disidentů. Tato Havlova životní zkušenost, která vyvrcholila (koncem roku 1989) náhlým přeskokem z postavení pronásledovaného *nepřítele režimu* do pozice prezidenta patnáctimilionové země, jej zřejmě definitivně utvrdila ve víře že ideje, přetavené do odhodlaných činů, mohou zásadním způsobem měnit svět. Je si tudíž jist, že národní společenství (ale nakonec i lidstvo jako celek) potřebuje hledat a nalézat vize žádoucích budoucností/rozvojové programy či strategie jakési integrující svorníky jinak bohatě strukturovaných sociálních zájmů. Ty pak představují konkrétní *volbu společnosti*, vytvářející obecný rámec, v němž se mohou uplatňovat různorodé motivy a činy jednotlivců, skupin a institucí.

ODRAZ SPORU V ČESKÉ REPUBLICCE

Urputný ideový boj Havla a Klause o prosazení toho modelu společenského uspořádání, kterému dávají přednost, se nemohl neodrazit na poměrech v zemi, na jejíž správě se oba podíleli. Politická atmosféra v době, kdy Klaus byl předsedou vlády (1992-1997), nepřála přímé, politickými stranami nezprostředkované účasti občanů na správě věcí veřejných. Naproti tomu od doby, kdy Klausův model narazil na meze své vlastní nedostatečnosti (politické, ale především ekonomické a sociální), nabývá na významu Havlovo pojetí eticky zakotvené a do budoucna orientované politické angažovanosti lidí.

CO SCHÁZÍ KLAUSOVI, CO HAVLOVI - A CO OBĚMA

Hlavní deficit Klausova způsobu uvažování o společnosti vidím v ekonomickém redukcionismu. Omezení poznávacího záběru na „pozitivní“ vědu vede k tomu, že analytikovi uniká jeden z významných regulátorů lidského usilování - jeho poznání je ochuzeno o rozměr bohatě strukturovaných *hodnot* světa lidí. Omezení na výklad ekonomických jevů prostřednictvím mechanismů tržní směny pak oslabuje analytikovu reflexi role *institucí* v ekonomickém a politickém životě. Uplatňování takovýchto reduktivních poznávacích přístupů na bohatou sociální skutečnost potom vyvolává nebezpečí vážných zkreslení ve výkladu této skutečnosti - a riziko formulace falešných návodů pro politickou praxi.

Hlavní slabinu Havlova uvažování o společnosti vidím naopak v přecenění potenciálu občanského aktivismu v životě lidí a společnosti. Zde je u Havla nejspíše přání otcem myšlenky. Zneklidňují jej všechna smrtelně vážná ohrožení soudobé civilizace, a soudí, že podobný nepokoj, vybízející k bezprostřední záchranné akci, panuje i v duši jeho současníků. Tak tomu ovšem není - ani v České republice, ani kdekoli jinde ve světě. I když otevře stavidla tradičních i netradičních politických mechanismů demokracie a správy státu dokořán občanské veřejnosti, stále bude převažující tíha odpovědnosti za chod věcí veřejných ležet z povahy věci na bedrech profesionálů - politiků a úředníků. Jinými slovy řečeno, *étos boje se zlem* vede Havla k jistému podcenění významu běžné politiky i běžného státního života.

Ani Klaus, ani Havel nepromýšlejí do důsledků výzvu, kterou pro demokratický kapitalismus představuje řešení *otázky sociální*. Klaus vychází z představy, že ekonomická prosperita je hlavním předpokladem řešení sociálních problémů - *nejlepší sociální politikou je silná tržní ekonomika*. Tím ignoruje odstředivý účinek neregulovaného (byť z hlediska ekonomické efektivnosti nezávadně fungujícího) trhu na rozdělení statků: bohatí se za jinak stejných okolností stávají ještě bohatšími - a chudí ještě chudšími. Havel nemůže být sice obviněn z nedostatku sociálního citění, nicméně řešení sociálních problémů vidí (na rozdíl od svého předchůdce na prezidentském stolci T. G. Masaryka) spíše v rozvíjení dobrovolných a svépomocných aktivit v rámci charitativních sdružení, respektive rodin a obcí. Ty jsou však často příliš slabé na to, aby se dokázaly samy, bez účinné a nákladné veřejné pomoci organizované státem, vyrovnat se sociálními dopady tržních mechanismů.

GLOBÁLNÍ KONTEXT SPORU

Frontová linie sporu neoliberála Klause a aktivního humanisty-občana Havla neprobíhá jen napříč Českou republikou. Obdobné dilema doprovází například i formování politiky Evropské unie. Na straně jedné prosazování liberálního konceptu jednotného trhu, zprostředkujícího volný pohyb osob, zboží a kapitálu, na straně druhé Sociální charta a v ní explicitně deklarovaný cíl sociální koheze, zajišťovaný vyvinutými institucemi sociální politiky a masivním přerozdělováním jak mezi jednotlivými členskými zeměmi a regiony tak i uvnitř zemí samotných. Pokračující komercializace všech stránek života americké společnosti, ostře kontrastující s mravními základy americké demokracie, se promítá i do fungování demokratických politických institucí. Omračující rychlost globalizace, ignorující tradiční hranice národních států i regionálních uskupení podobných Evropské unii, pak vytváří analogický problém pro celé lidstvo: zůstane *ve vleku* tohoto procesu, nebo si vytvoří nástroje, které jej zkrátí, využijí jeho světlých stránek a zároveň omezí jeho potenciálně a často i aktuálně ničující vliv na život? Prosadí se idea a instituce aktivního humanismu a občanství v rámci celé planety, nebo se lidstvo stane pouhou hříčkou neosobních mechanismů, maximalizujících prospěch jedněch za cenu ohrožení či ničení života jiných, a masové mediální manipulace, proti nimž budou bezmocné i celé země a regiony?

Shodou historických okolností se Česká republika stala jednou z arén, na nichž se tento střet odehrává v obzvláště názorné, vyostřené a artikulované podobě. Arénou, která se může stát pro okolní svět buď inspirací (vyvolá-li konflikt úsilí o nalezení vyváženého pozitivního řešení), či naopak odstrašujícím příkladem (povede-li k neproduktivnímu za-uzlování politického života země).